

เอกสารวิชาการส่วนบุคคล
(Individual Study)

หลักนิติธรรมกับความสงบสุขของบ้านเมืองตามศาสตร์พระราชา

จัดทำโดย ดร.ภูมิพิชัย ธารดำรงค์
รหัส ๖๒๐๗๒๙

รายงานนี้เป็นส่วนหนึ่งของการอบรม
หลักสูตรหลักนิติธรรมเพื่อประชาธิปไตย รุ่นที่ ๗
วิทยาลัยศาลรัฐธรรมนูญ

ลิขสิทธิ์ของสำนักงานศาลรัฐธรรมนูญ

หลักนิติธรรมกับความสงบสุขของบ้านเมืองตามศาสตร์พระราชา

ดร.ภูมิพิชัย ธารดำรงค์

บทนำ

ในการปกครองบ้านเมืองนั้น หลักและเป้าหมายที่สำคัญที่สุดคือ “ความสงบสุขของบ้านเมือง”

การอยู่ร่วมกันของประชาชนในบ้านเมืองใดก็ตามแต่ จึงจำเป็นต้องมีกฎ กติกา หรือที่พัฒนาขึ้นมาจนเรียกว่า “กฎหมาย” ที่อาจจะตราขึ้นจากผู้มีอำนาจ ผู้ปกครอง หรือ ตัวแทนของประชาชน เพื่อวัตถุประสงค์ในการเสริมสร้างความมั่นคง และความสงบสุขในการอยู่ร่วมกันของคนในบ้านเมืองนั้น

กฎหมายสูงสุดในการปกครองประเทศของแต่ละประเทศอาจตราขึ้นในรูปแบบหรือที่มาที่อาจแตกต่างกัน แต่ที่เหมือนกันคือ เป้าหมายในการสร้างความสงบสุขในการอยู่ร่วมกันของคนในประเทศ

ประเทศไทยนั้นมีการปกครองและบริหารประเทศที่เปลี่ยนแปลงมาจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราช เมื่อปี พ.ศ.๒๔๗๕ มาเป็นระบอบประชาธิปไตย ซึ่งมีการตรากฎหมายสูงสุดเพื่อใช้ในการปกครองและบริหารประเทศขึ้น เรียกว่า “รัฐธรรมนูญ”

รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย ได้ปรับเปลี่ยนและยกเลิกมาแล้วหลายครั้งหลายหน มีการพัฒนาขึ้นเป็นลำดับโดยได้ให้สิทธิและเสรีภาพแก่ประชาชน รวมถึงความเท่าเทียมในเกือบทุกๆด้านมากขึ้น เช่น เรื่องถิ่นกำเนิด เชื้อชาติ ภาษา เพศ อายุ สถานะบุคคล ความพิการ เป็นต้น รัฐบาลได้มีการจัดตั้งคณะกรรมการอิสระว่าด้วย “หลักนิติธรรมแห่งชาติ” ขึ้น

สาระสำคัญของหลักนิติธรรมโดยทั่วไปให้ความหมายอย่างกว้างๆไว้ได้แก่^๑

๑. กฎหมายที่ดีต้องมีความชัดเจน
๒. กฎหมายที่ดีต้องไม่ขัดแย้งกันเอง
๓. กฎหมายที่ดีต้องมีเหตุผล
๔. กฎหมายที่ดีต้องนำไปสู่ความเป็นธรรม
๕. กฎหมายที่ดีต้องคุ้มครองสิทธิมนุษยชน ศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์หรือสิทธิขั้นพื้นฐาน
๖. กฎหมายที่ดีต้องทันสมัยและสามารถรองรับความเปลี่ยนแปลงของสังคม เศรษฐกิจ การเมือง วัฒนธรรมและเทคโนโลยี
๗. กฎหมายที่ดีต้องบัญญัติโดยองค์กรที่มีอำนาจตามกฎหมายและตามกระบวนการที่กฎหมายบัญญัติไว้
๘. กฎหมายที่ดีต้องไม่มีผลย้อนหลังเป็นผลร้ายหรือกระทบต่อสิทธิหน้าที่หรือความรับผิดชอบของบุคคล

^๑ คณะกรรมการอิสระว่าด้วยการส่งเสริมหลักนิติธรรมแห่งชาติ, ๒๕๕๘, หลักนิติธรรม The Rule of Law ความหมาย สาระสำคัญ และผลของการฝ่าฝืน, พิมพ์ครั้งที่ ๒, หจก.เจริญรัฐการพิมพ์, กรุงเทพฯ, หน้า ๙-๑๐. และได้มีการบัญญัติคำว่า “นิติธรรม” ขึ้นเพื่อมุ่งเน้นในการปกป้องและเสริมสร้างความสงบสุขให้แก่ประชาชนและบ้านเมือง

๙. กฎหมายที่ดีต้องมีบทลงโทษที่เหมาะสมและได้สัดส่วนกับความผิด
๑๐. กฎหมายที่ดีต้องมีการบังคับใช้อย่างมีประสิทธิภาพและประชาชนต้องได้รับการส่งเสริมให้มีความรู้ ความเข้าใจ และเคารพในกฎหมายและหลักนิติธรรม
๑๑. กระบวนการนิติบัญญัติที่ดีต้องเป็นกระบวนการที่เปิดเผย โปร่งใส และตรวจสอบได้
๑๒. กระบวนการยุติธรรมที่ดีต้องเปิดโอกาสให้มีการอุทธรณ์
๑๓. กระบวนการยุติธรรมที่ดีต้องเปิดโอกาสให้ประชาชนเข้าถึงโดยสะดวก ไม่ชักช้า ด้วยค่าใช้จ่ายที่ เหมาะสม
๑๔. กระบวนการยุติธรรมที่ดีต้องส่งเสริมให้มีกระบวนการยุติธรรมทางเลือก
๑๕. นักกฎหมาย เจ้าหน้าที่รัฐ และผู้ที่เกี่ยวข้องในกระบวนการยุติธรรมที่ดี ต้องมีความเป็นอิสระและความเป็นกลางในการปฏิบัติหน้าที่
๑๖. นักกฎหมาย เจ้าหน้าที่ของรัฐ และผู้ที่เกี่ยวข้องในกระบวนการยุติธรรมที่ดีต้อง ซื่อสัตย์ สุจริต ยึดหลักคุณธรรม เมตตาธรรม และสันติธรรม

ซึ่งเมื่อพิจารณารายละเอียดเหล่านี้แล้วจะพบได้ว่า “หลักนิติธรรม” ของประเทศไทยได้เน้นย้ำในเรื่องของเป้าหมายสำคัญสูงสุดเพื่อให้เกิดความสงบสุขแก่ประชาชนและประเทศชาติ และนั่นคือ พระประสงค์ขององค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ที่พระองค์ท่านได้ดำรัสในทุกๆ แห่งที่มีโอกาสไว้ให้แก่ผู้ที่เป็นนักกฎหมาย เจ้าหน้าที่ของรัฐ และผู้ที่เกี่ยวข้องในกระบวนการยุติธรรม ได้ตระหนักถึง “ความสงบสุขของบ้านเมือง” เป็นหลัก

ความหมายของหลักนิติธรรม

๑. ความหมายของหลักนิติธรรมตามความเห็นของนักปราชญ์ เพลโต (Plato ๔๒๙-๓๔๘ B.C.) นักปราชญ์ชาวกรีก ผู้เคยเสนอว่า “การปกครองที่ดีที่สุด คือ การปกครอง โดยราชาปราชญ์ (Philosopher King)”^๒ ซึ่งเป็นทั้งคนเก่งและคนดีมีคุณธรรมประจำใจ ปกครองบ้านเมืองด้วยความถูกต้องชอบธรรม” แต่สุดท้ายแล้วเพลโตก็ไม่สามารถหาคนที่สมบูรณ์แบบที่จะเป็นราชาปราชญ์ได้ ในปีปลายชีวิต เพลโตจึงหันมาให้ความสำคัญกับ “กฎหมาย” โดยเสนอว่า “กฎหมายเป็นสิ่งสูงสุด และการปกครองจะต้องดำเนินตามกฎหมาย หากสังคมสามารถสร้างระบบกฎหมายที่ดีและเป็นธรรมขึ้นมาให้คนประพฤติปฏิบัติตามได้ แม้แต่คนชั่วก็ยังมีทางทำความดีขึ้นมาได้เช่นกัน”^๓

๒. ความหมายของหลักนิติธรรมตามความเห็นของนักปราชญ์อริสโตเติล (Aristotle ๓๘๔-๓๒๒ B.C) ศิษย์เอกของเพลโต ก็ได้นำความคิดนี้มาขยายต่อ โดยเสนอว่า “การปกครองโดยกฎหมาย เป็นสิ่งที่พึงปรารถนาว่าการปกครองโดยมนุษย์ ไม่ว่าจะเป็นผู้ใดก็ตาม (...The rule of law,...is preferable to that of any individual.) และการปกครองต้องเป็นไปตามกฎหมายกำหนดไว้เท่านั้น (Rule of law implies that every citizen is subject to the law)”^๔

^๒ ฉานินทร์ กรัยวิเชียร,หลักนิติธรรม,(กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์ชวนพิมพ์,๒๕๕๓) หน้า ๑-๒

^๓ Plato,The Law (Trans.T.J.Saunders,Pequin Classics,๑๙๗๕),อ้างใน ปรีดี เกษมทรัพย์,นิติปรัชญา(กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์เดือนตุลา,๒๕๔๘) หน้า๑๐๐-๑๑๕.

^๔ Aristotle,Politics (Trans.Jowett,๑ ๙๒๖),อ้างในชัยวัฒน์ วงศ์วัฒนาศานต์, “หลักนิติธรรม”,รวมบทความทางวิชาการเนื่องในโอกาสครบรอบ๙๐ปีธรรมศาสตร์ตราจารย์สัญญา ธรรมศักดิ์(กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์๒๕๔๑),หน้า ๒๓

๓. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒ ให้คำแปลของคำว่า “หลักนิติธรรม” ไว้เพียงว่า “หลักพื้นฐานแห่งกฎหมาย” อย่างไรก็ตาม พจนานุกรมให้คำแปลไว้เพียงเท่านี้มิได้ให้คำอธิบายความหมายแต่อย่างใดจึงยังไม่กระจ่างชัดว่าหลักนิติธรรมคืออะไร หลักพื้นฐานแห่งกฎหมายที่ว่าคืออะไรบ้าง แล้วการปฏิบัติอย่างไร จึงจะถือได้ว่าถูกต้องและเป็นไปตามหลักนิติธรรม^๕

๔. ความหมายของหลักนิติธรรมตามความเห็นของ “โดซี่” The Rule of Law ที่นักกฎหมายไทยเรียกว่า “หลักนิติธรรม” เป็นแนวคิดที่มีรากฐานมาจากระบบกฎหมายจารีตประเพณีแบบอังกฤษ (Common Law) ปรากฏว่ามีนักนิติศาสตร์ชาวอังกฤษชื่อ Professor A.V. Dicey เป็นผู้นำคำนี้มาใช้ในระบบกฎหมายอังกฤษ โดยอธิบายความหมายในแง่มุมใหม่ ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดประชาธิปไตยและการปกป้องคุ้มครองสิทธิเสรีภาพของประชาชนอย่างยิ่ง

โดซี่กล่าวว่า “ความเป็นสูงสุดของกฎหมายหรือการปกครองโดยกฎหมาย คือ ลักษณะของรัฐธรรมนูญอังกฤษ นั่นคือ หลักนิติธรรม”^๖

ดังนั้น ความหมายของหลักนิติธรรมในทัศนะของโดซี่ ประกอบด้วยหลัก ๓ ประการ ได้แก่

หลักข้อที่ ๑ บุคคลต้องไม่ถูกลงโทษหรือกระทำร้ายต่อร่างกายหรือทรัพย์สินของตน เว้นแต่ได้กระทำการอันเป็นการละเมิดต่อกฎหมายซึ่งได้บัญญัติขึ้นโดยกระบวนการอันชอบธรรมและพิพากษาโดยศาลยุติธรรมของแผ่นดิน

หลักข้อที่ ๒ ไม่มีผู้ใดอยู่เหนือกฎหมายของแผ่นดิน ไม่ว่าบุคคลนั้น จะมีชาติกำเนิดหรือฐานะทางเศรษฐกิจและสังคมระดับใด ย่อมถูกบังคับโดยกฎหมายและโทษอย่างเดียวกัน กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ หลักความเสมอภาคของกฎหมาย

หลักข้อที่ ๓ รัฐธรรมนูญหรือกฎหมายสูงสุดนั้น มาจากกฎหมายปกติธรรมดาที่ศาลยุติธรรมใช้ตัดสินคดีในชีวิตประจำวัน ทั้งคดีแพ่งและคดีอาญา^๗

จะเห็นได้ว่า Dicey ให้ความสำคัญกับความสูงสุดของกฎหมายเหนือการใช้อำนาจตามอำเภอใจของมนุษย์ Dicey ให้ความสำคัญกับความเท่าเทียมกับเจ้าหน้าที่ของรัฐ และรัฐกับพลเมือง และท้ายที่สุด Dicey ให้ความสำคัญกับความยุติธรรม ซึ่งเป็นผู้คุ้มครองสิทธิเสรีภาพของพลเมืองนี้เอง เป็นต้นกำเนิดของคำว่า “The Rule of Law”

๕. ความหมายของหลักนิติธรรมตามความเห็นของ Professor E.C.S. Wade
Professor E.C.S. Wade แห่งมหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ ซึ่งเป็นบรรณาธิการแก้ไขเพิ่มเติมตำรารัฐธรรมนูญ ที่ Professor A.V. Dicey ได้แต่งไว้ นั้น ได้กล่าวไว้ในตำรารัฐธรรมนูญที่ท่านแต่งตั้งขึ้นเองอีกเล่มหนึ่งชื่อว่า “The Supremacy of Law” ว่า “The Rule of Law” หมายความว่า “ความยิ่งใหญ่และสูงสุดของทุกๆ ส่วนของกฎหมายของประเทศอังกฤษบรรดามีทั้งที่ได้ตราขึ้นไว้เป็นลายลักษณ์อักษรและทั้งที่ได้ตราขึ้นเป็นลายลักษณ์อักษร ที่เกี่ยวกับข้อกล่าวหาและที่เกี่ยวกับความ

^๕ ฉานินทร์ กรวิเชียร,หลักนิติธรรม,(กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์ชวนพิมพ์,๒๕๕๓)หน้า ๑-๒

^๖ สรุจากบทนำในการเขียนอารัมภบทของDicey,An Introduction to the Study of the Law of the Constitution(๑๙๘๕)

^๗ Dicey,Law of the Constitution(๑๙๔๘),หน้า ๑๘๗-๑๘๕

ประพจน์จากจำเลย ในเมื่อปรากฏว่าความประพจน์ตามหลักฐานเช่นนั้น อาจทำให้ศาลเห็นได้ว่าเขามีได้กระทำความผิดที่ถูกกล่าวหา”^๘

๖. ความหมายของหลักนิติธรรมตามความเห็นของ Professor Joseph Raz ในปี ค.ศ. ๑๙๗๗ นักทฤษฎีทางรัฐศาสตร์ที่มีอิทธิพลทางความคิดอย่างสูงชื่อ Professor Joseph Raz ได้ให้หลักการสำคัญๆ หลายประการ ซึ่งสามารถเข้ากันได้กับหลักนิติธรรมโดยหลักการของ Raz ได้รวมความต้องการที่จะให้แนวทางในการประพจน์ปฏิบัติของบุคคลและกำหนดระดับต่ำสุดของอันตรายอันเกิดจากการใช้ดุลพินิจตามอำเภอใจและให้ความเคารพในพื้นฐานของทฤษฎีกฎหมายรัฐธรรมนูญของโคซี^๙

หลักการของ Raz^{๑๐} มีดังนี้

๑. กฎหมายทั้งหลายต้องเป็นไปเพื่อให้มีผลต่อการกระทำข้างหน้า มากกว่ามีผลย้อนหลัง
๒. กฎหมายมีความแน่นอน ไม่ควรแก้ไขเปลี่ยนแปลงบ่อยครั้ง การขัดความไม่รู้กฎหมายสามารถป้องกันได้โดยการให้ความรู้แก่เขา
๓. ควรมีกฎเกณฑ์ของกระบวนการตรากฎหมายที่มีความชัดเจน
๔. ความเป็นอิสระของอำนาจตุลาการ จะต้องได้รับความคุ้มครอง
๕. หลักการยุติธรรมตามธรรมชาติ ควรได้รับการรักษาไว้โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องสิทธิที่จะได้รับการพิจารณาคดีที่เป็นธรรม
๖. ศาลควรมีอำนาจในการตรวจสอบทางตุลาการเกี่ยวกับการนำหลักการอื่นๆ มาใช้เพิ่มเติม
๗. ศาลควรเป็นสิ่งที่เข้าถึงได้ตามหลักที่ว่า ไม่มีบุคคลใดจะถูกปฏิเสธความยุติธรรม
๘. การใช้ดุลพินิจ เพื่อบังคับใช้กฎหมายและการป้องกันอาชญากรรม โดยหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ไม่ควรได้รับอนุญาตให้ปฏิบัติผิดแผกไปจากที่กฎหมายให้อำนาจไว้^{๑๑}

๗. ความหมายของหลักนิติธรรมตามความเห็นของ Professor L.Fuller Professor L.Fuller ผู้เขียน “the morality of law” ได้อธิบายหลักนิติธรรมต้องประกอบด้วยหลักแปดข้อดังนี้

- ข้อหนึ่ง ทุกคนต้องเคารพกฎหมายที่มีอยู่
- ข้อสอง กฎหมายต้องประกาศให้ทราบล่วงหน้าโดยทั่วกัน
- ข้อสาม กฎหมายต้องไม่มีผลย้อนหลัง
- ข้อสี่ กฎหมายต้องบัญญัติไว้ชัดเจน เพื่อหลีกเลี่ยงการใช้ดุลพินิจตามอำเภอใจโดยมิชอบ
- ข้อห้า กฎหมายต้องหลีกเลี่ยงความขัดแย้งกันเอง
- ข้อหก กฎหมายต้องไม่บังคับสิ่งที่เป็นไปไม่ได้
- ข้อเจ็ด กฎหมายต้องยืนยงคงอยู่ เพื่อให้หยิ่งรากลึกในสังคมแต่ต้องปรับตัวให้เข้ากับ

^๘ E.C.S. Wade, Constitution Law, ๔th Ed,(๑๙๕๓), หน้า ๔๘-๔๙

^๙ กุลพล พลวัน, หลักนิติธรรมและหลักสิทธิมนุษยชนกับกระบวนการยุติธรรมทางอาญา, หน้า ๕

^{๑๐} Raz, Joseph. "The Rule of Law and its virtue" The Quarterly Review, volume ๙๓, ๑๙๘๗ หน้า ๑๙๕

^{๑๑} นันทวัฒน์ บรมานันท์, สรุปผลการจัดสัมมนาการประชุมทางวิชาการเรื่อง “ความหมาย สาระสำคัญและผลของการฝ่าฝืนหลักนิติธรรม”, โรงแรมรามการ์เด้น กรุงเทพมหานคร, วันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๖

สภาพความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมได้
 ข้อแปด การบังคับใช้กฎหมายต้องสอดคล้องกับกฎเกณฑ์ที่ประกาศไว้ทุกประการ^{๑๒}

หลักกระบวนการอันชอบธรรมและหลักนิติธรรม^{๑๓}

เมื่อกล่าวถึง กระบวนการอันชอบธรรมตามกฎหมาย (Due Process of Law) นั้นปรากฏในประเทศสหรัฐอเมริกา ซึ่งได้ชื่อว่าเป็นประเทศที่ให้ความสำคัญอย่างสูงยิ่ง สำหรับสิทธิเสรีภาพ และกระบวนการคุ้มครองสิทธิเสรีภาพของประชาชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งศาลสูงสุดของสหรัฐอเมริกา ก็ได้มีบทบาทอันสูงยิ่งในการพิพากษาคุ้มครองสิทธิเสรีภาพของประชาชนตามรัฐธรรมนูญ คำพิพากษาของศาลสูงสุด ได้ถูกนำไปกล่าวอ้างในคดีต่างๆ และในการศึกษาทางวิชาการด้านนิติศาสตร์ทั่วโลก โดยรัฐธรรมนูญสหรัฐอเมริกา มีข้อความเกี่ยวกับกระบวนการอันชอบธรรมตามกฎหมาย ไว้มีข้อความตอนหนึ่งว่า

“ ฯลฯ ... ไม่มีมลรัฐใด จะพรากชีวิตของคุณบุคคล เสรีภาพหรือทรัพย์สินของคุณบุคคล โดยมิได้เป็นไปตามกระบวนการอันชอบธรรมตามกฎหมาย (Due Process of Law) และไม่อาจปฏิเสธบุคคลใดที่อยู่ในดินแดนของสหรัฐฯ ในอันที่จะได้รับการคุ้มครองตามกฎหมายโดยเท่าเทียม”^{๑๔}

ดังนั้น เมื่อพิจารณาความหมายของ “The Rule of Law” และ “Due Process of Law” แล้วเห็นว่า มีลักษณะคล้ายคลึงกัน^{๑๕} กล่าวคือ

๑. ความมีอำนาจสูงสุดของกฎหมาย (Supremacy of Law)
๒. ความเสมอภาคกันภายใต้กฎหมาย (Equality Before in Law)
๓. การบังคับใช้กฎหมายต้องเป็นธรรม (Procedure Justice of Procedure Fairness)
๔. องค์การผู้ใช้อำนาจหน้าที่วินิจฉัยคดี ต้องเป็นอิสระและเป็นกลาง (The Independence of Judiciary) ตามลำดับ

“The Rule of Law” ในทัศนะของนักวิชาการด้านนิติศาสตร์และรัฐศาสตร์ของประเทศไทย^{๑๖}

ศาสตราจารย์ จิตติ ติงศภัทย์ อธิบายความหมายของหลักนิติธรรมว่า หมายถึง “ไม่ใช่ข้อกำหนดหรือบทบัญญัติทั้งหลายที่มีอยู่ในตัวกฎหมายหรือกฎอันเป็นหลักในมาตราต่างๆ กำหนดไว้ แต่หมายถึงกฎที่บังคับด้วยบทกฎหมายหรือบังคับกฎหมายลักษณะต่างๆ ในกฎหมายเหล่านั้นต้องอยู่ในกรอบในบังคับของกฎนั้นอีกชั้นหนึ่ง ความหมายของ “The Rule of Law” คือประมวลหลักของสิทธิขั้นมูลฐานที่แทรกอยู่ในองค์การแห่งรัฐ ซึ่งมีอำนาจและวิธีการอันจะทำให้สิทธิเหล่านั้นมีผลประกอบด้วยหลัก สถาบัน และวิธีการซึ่งมีอยู่ในกฎหมายอันชุมชนรับรองและคุ้มครองประโยชน์ของเอกชน โดยจำกัดขอบเขตอำนาจของเจ้าหน้าที่ของรัฐ หลักที่วางนี้ ใช้บังคับแก่ฝ่ายนิติบัญญัติ ฝ่าย

^{๑๒} Lon L. Fuller, The Morality of Law (Revised ed, Yale University Press, New Haven, ๑๙๖๙ หน้า ๓๓-๓๘

^{๑๓} ส่วนหนึ่งเรียบเรียงจาก กุลพล พลวัน, หลักนิติธรรมและหลักสิทธิมนุษยชนกับกระบวนการยุติธรรมทางอาญา, หน้า ๖-๘

^{๑๔} รัฐธรรมนูญประเทศสหรัฐอเมริกา ฉบับแก้ไขเพิ่มเติมครั้งที่ ๑๔ เมื่อ ค.ศ. ๑๘๖๖ และมลรัฐได้ให้สัตยาบันเมื่อ ค.ศ. ๑๘๖๘

^{๑๕} กุลพล พลวัน, อ้างแล้ว หน้า ๘

^{๑๖} ส่วนหนึ่งเรียบเรียงจาก ประสิทธิ์ ปิวาวัฒนาพานิช, โครงการศึกษาวิจัยเรื่องความหมายและองค์ประกอบของหลักนิติธรรม เสนอสำนักงานคณะกรรมการอิสระว่าด้วยการส่งเสริมหลักนิติธรรมแห่งชาติสำนักงานปลัดกระทรวงยุติธรรม, มิถุนายน ๒๕๕๕, หน้า ๙

บริหาร ตุลาการ และทนายความจึงเป็นที่รับรองว่า เป็นกฎอันเป็นฐานที่ตั้งแห่งการก่อกำเนิดขึ้นมูลฐานตามกฎหมาย”^{๑๗}

ศาสตราจารย์ ธานีทร กรีวิเชียร ได้อธิบาย “The Rule of Law” ซึ่งท่านแปลว่า “นิติธรรมวินัย” ว่า หมายถึง “หลักการแห่งกฎหมายที่เทิดทูนศักดิ์ศรีแห่งความเป็นมนุษย์และยอมรับนับถือสิทธิและเสรีภาพแห่งมนุษยชนทุกแห่งทุกมุม รัฐต้องให้ความอารักขาคุ่มครองมนุษยชนให้พ้นจากลัทธิทรราชย์ หากมีข้อพิพาทใดๆ เกิดขึ้นไม่ว่ารัฐกับเอกชนหรือระหว่างเอกชนกับเอกชน ศาลสถิตยุติธรรมเท่านั้นที่มีอำนาจอิสระและเด็ดขาดในการตัดสินข้อพิพาทนั้นตามกฎหมายของบ้านเมือง”^{๑๘}

ศาสตราจารย์ ดร.ปรีดี เกษมทรัพย์ ได้อธิบายคำว่า หลักนิติธรรม หมายถึง “การปกครองโดยกฎหมายเป็นใหญ่มิใช่คนเป็นใหญ่” โดยท่านกล่าวว่า “ในประเทศที่ถือหลักการนี้ เมื่อเกิดความขัดแย้งระหว่างราษฎรด้วยกัน หรือระหว่างราษฎรกับข้าราชการ หรือแม้กระทั่งระหว่างราษฎรกับผู้มีอำนาจใหญ่โตของบ้านเมือง เกิดปัญหาว่าฝ่ายใดผิดฝ่ายในถูก ควรจะบังคับการให้เป็นอย่างไรแล้ว กฎเกณฑ์

หรือเครื่องวัดที่จะนำมาชี้ขาดปัญหาเหล่านี้ ก็คือตัวบทกฎหมายของบ้านเมือง ไม่ใช่ชี้ขาดบังคับบัญชาตามอารมณ์หรือตามอำเภอใจของผู้มีอำนาจ ถ้าหลักการนี้ฝังรากฐานลงในประเทศชาติบ้านเมืองใดอย่างมั่นคงแล้ว บ้านเมืองนั้นก็จะมีข้อมีแป ทำให้ผู้มีกำลังมากกว่าไม่กล้าและไม่อาจข่มเหงผู้มีกำลังน้อยกว่า ผู้มีปัญญาฉลาดกว่าไม่กล้าและไม่อาจใช้สติปัญญาของตนเองเอาไรต์เอาเปรียบผู้มีสติปัญญาต่อยกว่า สรุปแล้ว หลักเรื่องนิติธรรม หากจะอธิบายแบบไทยๆ ก็คือ หลักไม่ให้คนข่มเหงและเอาไรต์เอาเปรียบกัน โดยถือกฎหมายเป็นหลักเป็นประธานในการปกครองบ้านเมืองนั่นเอง”^{๑๙}

ศาสตราจารย์ ดร.ประยูร กาญจนกุล กล่าวว่า คำว่า หลักนิติธรรม ตรงกับภาษาอังกฤษว่า “The Rule of Law” ซึ่งหมายถึง “หลักพื้นฐานแห่งกฎหมายซึ่งจำกัดอำนาจในทางนิติบัญญัติเพื่อป้องกันมิให้ใช้อำนาจโดยมิชอบด้วยกฎหมายและเพื่อคุ้มครองสิทธิ เสรีภาพของบุคคลหรือกลุ่มบุคคลให้เป็นไปโดยเสมอภาคกันตามกฎหมาย”^{๒๐}

ศาสตราจารย์ ดร.อุกฤษ มงคลนาวิน ได้สรุปหลักนิติธรรม^{๒๑} ว่า “ประกอบด้วยหลักการที่สำคัญดังนี้

- (๑) การยึดหลักความเป็นอิสระของตุลาการ
- (๒) ประชาชนอยู่ภายใต้กฎหมายเดียวกันอย่างเสมอภาคและได้รับการคุ้มครองจากกฎหมายอย่างทัดเทียมกัน
- (๓) มีเจตนารมณ์ในการคุ้มครองสิทธิเสรีภาพของประชาชน
- (๔) การปกครอง โดยยึดหลักกฎหมายเป็นใหญ่ และปฏิบัติตามกฎหมาย ในฐานะที่เป็นนิติรัฐ ทั้งนี้กฎหมายนั้นจะต้องเป็นกฎหมายที่ยุติธรรม

^{๑๗} จิตติ ดิงศักดิ์, หลักวิชาวิชานิติศาสตร์, (ก.ท.ม. : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๕) หน้า ๘๕

^{๑๘} ธานีทร กรีวิเชียร, บทบรรณาธิการ, บทบัณฑิต, เล่มที่ ๒๐ ตอน ๓ พ.ศ. ๒๕๐๕

^{๑๙} ปรีดี เกษมทรัพย์, ประชาธิปไตยกับชนชั้นกลาง, (ก.ท.ม.: สำนักพิมพ์วิญญูชน, ๒๕๓๖), หน้า ๔๖

^{๒๐} เอกบุญ วงศ์สวัสดิ์กุล, หลักนิติรัฐ หลักนิติธรรม, (ก.ท.ม.: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ๒๕๕๓), หน้า ๑๔๐

^{๒๑} ศาสตราจารย์ ดร.อุกฤษ มงคลนาวิน, หลักนิติธรรมกับสภาพของสังคมประเทศไทย, วารสารจตุรนิติปีที่ ๙ ฉบับที่ ๑ มกราคม-กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๕, หน้า ๔-๕

- (๕) ศาลเป็นสถาบันที่พึ่งสุดท้ายของประชาชน
- (๖) ฝ่ายบริหารต้องบริหารภายใต้บทบัญญัติแห่งกฎหมาย และต้องเคารพและปฏิบัติตามกฎหมาย
- (๗) ส่งเสริมการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรอย่างบริสุทธิ์และยุติธรรม ปราศจากการแทรกแซงของฝ่ายบริหารหรือกลุ่มอิทธิพล เพื่อให้ได้สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรที่แท้จริงของประชาชน
- (๘) ส่งเสริมและสนับสนุนความศักดิ์สิทธิ์ของกฎหมาย
- (๙) ส่งเสริมและคุ้มครองหลักแห่งการเคารพศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์
- (๑๐) ส่งเสริมและพัฒนากฎหมายเพื่อสร้างความสงบสุขให้แก่ประชาชนและสังคมส่วนรวม
- (๑๑) ไม่มีบุคคลใดอยู่เหนือกฎหมาย

นอกจากนี้คำอธิบายดังกล่าวศาสตราจารย์ ดร.อุกฤษ มงคลนาวิน ยังได้ยกตัวอย่างของบทบัญญัติของรัฐธรรมนูญพุทธศักราช ๒๕๕๐ ที่ขัดต่อหลักนิติธรรมด้วย เช่น มาตรา ๒๓๗ เกี่ยวกับการตัดสิทธิเลือกตั้งของกรรมการบริหารพรรคการเมืองและมาตรา ๓๐๙ เกี่ยวกับการห้ามมิให้มีการตรวจสอบความชอบด้วยรัฐธรรมนูญและความชอบด้วยกฎหมาย

ศาสตราจารย์อรรถนิติ ดิษฐอำนาจ อดีตประธานศาลฎีกา กล่าวว่า “หลักนิติธรรม” หรือ “The Rule of Law” คือ “การปกครองโดยกฎหมายซึ่งเป็นธรรม ประการแรกกฎหมายที่ออกใช้บังคับ ต้องออกเพื่อประโยชน์ของประชาชน ไม่ใช่เพื่อประโยชน์ส่วนตัว ประการที่สอง การบังคับใช้กฎหมาย ต้องมีความยุติธรรมและเป็นไปด้วยความเสมอภาค ไม่เลือกปฏิบัติ กล่าวคือ ไม่ให้สิทธิคนหนึ่งดีกว่าอีกคนหนึ่ง ในการวินิจฉัยว่าเป็นความยุติธรรมหรือไม่ ในแง่ของกฎหมาย นักกฎหมายจะพิจารณาจากคนในสังคมที่มีเหตุมีผลและมีความรู้สึกลึกซึ้ง ซึ่งไม่มีส่วนได้เสียในเรื่องนั้นมาเป็นเกณฑ์ในการวินิจฉัยว่าสิ่งนั้นเป็นสิ่งที่ถูกต้องยุติธรรมหรือไม่ ความยุติธรรมนี้เป็นสาระสำคัญของกฎหมายและเป็นอุดมการณ์ของนักกฎหมาย เป็นความต้องการของมนุษย์และของทุกสังคม”^{๒๒}

ศาสตราจารย์ ดร.วิชญ์ เครืองาม อธิบายว่า หลักนิติธรรม หมายถึง “กฎหมายเป็นใหญ่มีความเสมอภาค และในกรณีที่เกิดข้อพิพาทขึ้น ต้องระงับคดีโดยศาล โดยพิจารณาคดีเป็นธรรม ไม่เลือกปฏิบัติ ไม่ออกกฎหมายลงโทษย้อนหลัง ให้โอกาสนายพยานเข้าสืบหรือที่เรียกว่า Fair trial ซึ่งเป็นหัวใจหลักของหลักนิติธรรม”^{๒๓}

ศาสตราจารย์ ดร.บวรศักดิ์ อุวรรณโณ อธิบายว่า “องค์ประกอบของหลักนิติธรรมมีอยู่ ๔ ประการคือ ประการแรก องค์ประกอบด้านสาระ ซึ่งหมายถึง หลักความเสมอภาคทางกฎหมาย ประการที่สอง คือ องค์ประกอบด้านกระบวนการในการใช้กฎหมาย หมายถึง รัฐและเจ้าหน้าที่ของรัฐต้องใช้อำนาจภายในขอบเขตที่กฎหมายให้ไว้ ตามวิธีการ รูปแบบ เวลา และ สถานที่ ประการที่สามคือ องค์ประกอบด้านองค์กร หมายถึง การแบ่งแยกอำนาจและความเป็นอิสระของตุลาการ และ

^{๒๒} วารสารศาลยุติธรรมปริทัศน์ปีที่ ๔ ฉบับที่ ๔, ๒๕๕๓ หน้า ๖

^{๒๓} วิชญ์ เครืองาม, ปาฐกถาสาธารณะ เรื่อง “การใช้หลักนิติธรรมในประเทศไทย”, สมาคมรัฐศาสตร์แห่งมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ วันที่ ๑๓ ธันวาคม ๒๕๕๓

ประการสุดท้าย คือ องค์ประกอบด้านเป้าหมาย ซึ่งหมายถึง การใช้ การตีความกฎหมายและการ ตัดสินคดี นั้นจะต้องมุ่งสร้างคามยุติธรรมให้เกิดขึ้นโดยเที่ยงธรรม”^{๒๔}

ศาสตราจารย์ ดร.สุรพล นิติไกรพจน์ อธิบายในลักษณะที่ว่า “การสันนิษฐานไว้ก่อนว่า ผู้ถูก กล่าวหาเป็นผู้บริสุทธิ์ จนกว่าศาลจะพิพากษา และการไม่ใช้กฎหมายย้อนหลังเป็นส่วนหนึ่งของ หลักเกณฑ์การปกครอง โดยกฎหมาย (The Rule of Law)”^{๒๕}

ศาสตราจารย์ ดร.คณิต ฒ นคร ได้อธิบายหลักนิติธรรม โยงเข้ากับบทบาทของอัยการและ ศาลว่า “สององค์กรนี้ ต่างก็มีหลักนิติธรรมด้วย โดยท่านกล่าวว่า “หลักนิติธรรมในส่วนของ “อัยการ” นั้น ก็คือ อัยการมีหน้าที่จะต้องดูแลความสงบเรียบร้อย ในขณะที่เดียวกัน ก็มีหน้าที่ คุ่มครองสิทธิเสรีภาพของประชาชน สองอันนี้ เราจะต้องทำให้ปรากฏหลักนิติธรรมที่เกี่ยวกับ “ศาล” ศาลต้องกระตือรือร้นในการตรวจสอบค้นหาความจริงชั้นประทับฟ้องและชั้นพิจารณาคดี คิดว่า บทบาทของศาลจะต้องเน้นทั้งสองด้าน

ถ้าไม่เกิดสองด้านแล้ว มันก็ยังไม่มีความไม่เป็นนิติรัฐในตัวเอง จะต้องประกันความบริสุทธิ์ของจำเลยได้”^{๒๖}

ศาสตราจารย์ ชัยวัฒน์ วงศ์วัฒนศานต์ อธิบายว่า^{๒๗} “The Rule of Law “ เป็นการ ปกครองโดยกฎหมายที่เป็นธรรม หรือเป็นหลักที่การปกครองดำเนินไปอย่างเป็นธรรม โดยกลไกของ กฎหมาย ซึ่งมีความหมายที่ลึกกว่าการปกครองโดยกฎหมาย อีกระดับหนึ่งและมีใช้เป็นหลักกฎหมาย อย่างลอยๆ แต่มีแนวโน้มให้เห็นถึงเป้าหมายของหลักการดังกล่าวด้วย”

ศาสตราจารย์สิทธิโชค ศรีเจริญ ได้ให้ข้อสังเกต คำว่า “หลักนิติธรรม” ว่า “ที่มาของหลักนิติ ธรรมนั้น มาจาก แนวคิดที่หนึ่ง นักปราชญ์ในสมัยโบราณต้องการจำกัดการใช้อำนาจของรัฐตั้งแต่ อำนาจอธิปไตยที่มาจากปวงชนชาวไทยไม่ว่าจะเป็นรัฐสภา คณะรัฐมนตรีหรือศาล หลักนิติธรรมนี้ ต้องการที่จะจำกัดการใช้อำนาจของรัฐในทุกเรื่อง เพื่อให้เกิดความเป็นธรรมและเพื่อให้เกิดความชอบ ธรรมแก่มหาชน และแนวคิดที่สอง เกิดจากแนวคิดของผู้ที่ต้องการสร้างสรรค์สังคม คือ ต้องการรัฐที่ พึ่งปรารถนาอย่างไร ซึ่งรัฐที่พึ่งปรารถนา คือ รัฐที่มีหลักนิติธรรมในการปกครองนั่นเอง”^{๒๘}

ศาสตราจารย์ ประสิทธิ์ โสวิไลกุล ได้ขยายความหมายของหลักนิติธรรมให้กว้างออกไปอีก โดยสรุปสาระสำคัญของหลักนิติธรรมในบทความ “เหลี่ยมหลังตุ๊กกฎหมายและความยุติธรรม,(ก.ท.ม.: สำนักพิมพ์นิติธรรม,๒๕๕๐)หน้า ๓๐-๓๑ ว่า มีลักษณะดังนี้

^{๒๔} บวรศักดิ์ อุวรรณโณ,หลักนิติธรรมกับการปกครองในระบอบประชาธิปไตย,วารสารพระธรรมมุญเเล่มที่๔๙ ฉบับ “หลักนิติธรรม” พ.ศ.๒๕๕๑-๒๕๕๒ หน้า๙๗-๑๐๑

^{๒๕} สุรพล นิติไกรพจน์,ปัญหาความชอบธรรมทางกฎหมายของคณะกรรมการตรวจสอบทรัพย์สิน,วารสารนิติศาสตร์,ปีที่ ๒๓ ฉบับที่๒ หน้า ๒๒๙

^{๒๖} วารสารยุติธรรมปริทัศน์ ปีที่ ๔ ฉบับที่ ๔,๒๕๕๓,หน้า ๑๐-๑๖

^{๒๗} ชัยวัฒน์ วงศ์วัฒนศานต์,หลักนิติธรรม(the Rule of Law)หนังสือรวมบทความวิชาการเนื่องในโอกาสครบรอบ๙๐ปี ศาสตราจารย์ สัญญา ธรรมศักดิ์,(ก.ท.ม.: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์,๒๕๕๑)หน้า๓๐

^{๒๘} สิทธิโชค ศรีเจริญ,สรุปผลการจัดสมมนาการประชุมทางวิชาการ เรื่อง “ความหมายสาระสำคัญและผลของการฝ่าฝืนหลักนิติธรรม” โรงแรมรามาร์กาเดินกรุงเทพ,วันที่๒๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๖.

- (๑) ศาลยึดหลักความเป็นอิสระของตุลาการ
- (๒) ประชาชนอยู่ภายใต้กฎหมายเดียวกันอย่างเสมอภาค และได้รับการคุ้มครองจากกฎหมายอย่างทัดเทียม
- (๓) เจตนารมณ์ในการคุ้มครองสิทธิเสรีภาพของประชาชน
- (๔) การปกครอง โดยยึดกฎหมายเป็นใหญ่และปฏิบัติตามกฎหมายในฐานะที่เป็นนิติรัฐ กฎหมายนั้นจะต้องเป็นกฎหมายยุติธรรม
- (๕) ศาลเป็นสถาบันที่พึ่งสุดท้ายของประชาชน
- (๖) ฝ่ายบริหารต้องบริหารภายใต้บทบัญญัติแห่งกฎหมายและต้องเคารพและปฏิบัติตามกฎหมาย
- (๗) ส่งเสริมการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรอย่างบริสุทธิ์
- (๘) ส่งเสริมและสนับสนุนความศักดิ์สิทธิ์ของกฎหมาย
- (๙) ส่งเสริมและคุ้มครองหลักแห่งการเคารพศักดิ์ศรีของมวลมนุษยชาติ
- (๑๐) ส่งเสริมและพัฒนากฎหมายเพื่อสร้างความสงบสุขให้แก่ประชาชนและสังคมส่วนรวม
- (๑๑) ไม่มีบุคคลใดอยู่เหนือกฎหมาย

ศาสตราจารย์ จรัญ ภักดีธนากุล ได้กล่าวถึง หลักนิติธรรมส่วนหนึ่งว่า “หลักนิติธรรม เป็นธรรมของการบริหารกฎหมาย ธรรมการบริหารบ้านเมือง ธรรมในการปกครองของผู้สร้างกฎเกณฑ์ กติกา ผู้ตีความกฎเกณฑ์ ซึ่งต้องอยู่ในกรอบธรรมนี้ ทั้งนี้ ซึ่งไม่แตกต่างกับธรรมาธิปไตยไม่ว่าจะปกครองรูปแบบใด หากอยู่ในธรรมาธิปไตย ก็สามารถทำให้ประเทศผาสุกได้”^{๒๙}

ศาสตราจารย์ ธงทอง จันทรางศุ ได้อธิบายอย่างกระชับว่า หลักนิติธรรมคือ “กฎหมายนั่นเอง”^{๓๐}

ศาสตราจารย์ ดร.กำชัย จงจักรพันธุ์ ได้ให้ความหมายของหลักนิติธรรมว่า มีความหมายกว้าง โดยหมายถึง “หลักการพื้นฐานที่มุ่งจำกัดอำนาจของผู้ปกครอง ทำนองเดียวกับหลักนิติรัฐ และยักรวมถึงหลักความเสมอภาคภายใต้กฎหมาย กฎหมายต้องมีเนื้อหาที่ชัดเจนให้เหตุผล ไม่ขัดแย้งกันเอง ปฏิบัติได้ ใช้เป็นการทั่วไป เป็นธรรม กฎหมายต้องมุ่งใช้ไปในอนาคตไม่มีโทษย้อนหลัง มีการบังคับใช้กฎหมายโดยเสมอภาค กระบวนการตรากฎหมายต้องถูกต้องชัดเจน หลักความเป็นกฎหมาย ซึ่งใช้เป็นการทั่วไปไม่ว่าเจ้าหน้าที่ของรัฐหรือเอกชนมีหลักประกันในความเป็นอิสระของผู้พิพากษา ฯลฯ”

นอกจากนี้ ที่น่าสนใจก็คือ อาจารย์กำชัยยังเห็นว่า การนิรโทษกรรมกับเหตุการณ์ในอดีตที่เกิดขึ้นและสิ้นสุดลงนั้น สามารถกระทำได้แต่การคุ้มครองบรรดาการกระทำที่เกิดขึ้นในอนาคต หลังจากทีรัฐธรรมนูญพุทธศักราช ๒๕๕๐ มีผลบังคับใช้แล้วไว้ล่วงหน้าโดยถือว่าการกระทำนั้นชอบด้วยรัฐธรรมนูญตามมาตรา ๓๐๙ ของรัฐธรรมนูญพุทธศักราช ๒๕๕๐ นั้นขัดกับหลักนิติธรรม^{๓๑}

^{๒๙} จรัญ ภักดีธนากุล, เพิ่งอ้างข้างต้น

^{๓๐} ธงทอง จันทรางศุ, เรื่องเดียวกัน

^{๓๑} กำชัย จงจักรพันธุ์, เรื่องเดียวกัน

หลักรัฐศาสตร์ : ศาสตร์พระราชา

คำว่า “หลักรัฐศาสตร์” นั้น เกี่ยวข้องกับคำว่า “รัฐศาสตร์” ซึ่งก็คือวิชาว่าด้วยการเมืองและการปกครองประเทศ รัฐศาสตร์เป็นศาสตร์ที่ว่าด้วยรัฐ การเมืองและการปกครองที่ดี เพื่อมุ่งสู่เป้าหมายสูงสุดของความเป็นรัฐซึ่งก็คือเป้าหมายที่จะให้ประเทศชาติมีความสงบเรียบร้อย มีความสามัคคีปรองดอง มี การพัฒนาอย่างยั่งยืน สังคมมีความสงบสุขเป็นธรรม และมีโอกาสที่ทัดเทียมกัน หลักรัฐศาสตร์จึงเป็นหลักที่มุ่งตอบสนองต่อเป้าหมายสูงสุดของความเป็นรัฐดังกล่าว แต่ไม่ใช่หลักที่ยกเว้นการบังคับใช้กฎหมายดังความเข้าใจของคนบางส่วนในสังคม หลักรัฐศาสตร์ยังคงเป็นหลักที่อยู่ภายใต้หลักนิติธรรมซึ่งใช้ควบคู่กับหลักนิติศาสตร์ เพื่ออุดช่องว่างของหลักนิติศาสตร์และสอดคล้องกับหลักกฎหมายมหาชนที่มุ่งคุ้มครอง

สิทธิเสรีภาพของบุคคลโดยรักษาดุลยภาพในจุดที่เหมาะสม ทั้งนี้มีข้อความสำคัญที่เกี่ยวกับหลักรัฐศาสตร์จากพระราชดำรัสและพระบรมราโชวาทที่ได้ทรงพระราชทานในวโรกาสต่างๆ^{๓๒} ที่ควรนำมาแสดงให้ปรากฏไว้ ณ ที่นี้

๑. พระราชดำรัสพระราชทานแก่คณะกรรมการจัดงานวันนิติศาสตร์จุฬา ณ พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน เมื่อวันที่พฤหัสบดีที่ ๑๓ มีนาคม ๒๕๑๒ ที่สรุปความสำคัญได้ว่า สำหรับนิติศาสตร์รัฐศาสตร์ ต้องมี “พอสมควร” เป็นสิ่งสำคัญถ้าเราจะปกครองหรือช่วยให้บ้านเรือนมีข้อมีแป เราจะปฏิบัติตรงตามกฎหมายทั้งหมดไม่ได้ ในด้านการปกครองนั้นก็สำคัญที่จะใช้กฎหมายข้อนี้จะต้องใช้คำที่ไม่ค่อยดี คือ “ความยืดหยุ่น” ต้องขอให้พิจารณาคำนึงให้รอบคอบสักหน่อย ได้เห็นมาเหมือนกันว่าถ้าปกครองด้วยหลักที่แข็งแกร่งแล้วแม้ว่าจะสุจริตเท่าไรๆทุกสิ่งทุกอย่างก็พังหมดจึงต้องมีความยืดหยุ่น คือยืดหยุ่นในทางที่ดีเพราะความยืดหยุ่นนี้ถ้าใช้ในทางที่ดีก็ดี แต่ถ้าใช้ในทางยืดหยุ่นตามใจตัวก็อาจกลายเป็นทุจริตไป จึงลำบากยิ่งนัก

๒. พระบรมราโชวาทในพิธีเปิดงานชุมนุมลูกเสือแห่งชาติ ครั้งที่ ๖ ณ ค่ายลูกเสือวชิราวุธ อำเภอสรีราชา จังหวัดชลบุรี เมื่อวันที่พฤหัสบดีที่ ๑๑ ธันวาคม ๒๕๑๒ ซึ่งมีข้อความตอนหนึ่งว่า “...ในบ้านเมืองนั้น มีทั้งคนดีและคนไม่ดี ไม่มีใครจะทำให้คนทุกคนเป็นคนดีได้ทั้งหมด การทำให้ชาวเมืองมีความปรกติสุข เรียบร้อย จึงมิใช่การทำให้ทุกคนเป็นคนดี หากแต่อยู่ที่การส่งเสริมคนดีให้คนดีปกครองบ้านเมืองและควบคุมคนไม่ดีไม่ให้มีอำนาจ ไม่ให้ก่อความเดือดร้อนวุ่นวายได้...”

๓. พระบรมราโชวาทในพิธีพระราชทานประกาศนียบัตรแก่นักศึกษาของสำนักอบรมศึกษากฎหมายแห่งเนติบัณฑิตยสภา ณ เนติบัณฑิตยสภา วันจันทร์ที่ ๗ สิงหาคม ๒๕๑๕ ซึ่งมีความสำคัญตอนหนึ่งว่า “...โดยที่กฎหมายเป็นแค่เครื่องมือในการรักษาความยุติธรรม จึงไม่ควรจะถือว่ามีความสำคัญยิ่งไปกว่าความยุติธรรม หากควรจะต้องถือว่าความยุติธรรมมาก่อนกฎหมายและอยู่เหนือกฎหมาย ขอให้ทุกท่านจงหมั่นตรวจตราสอดส่อง ในการบริหารงานด้านกฎหมายให้มีผลใช้บังคับตรงตามสภาพชีวิตที่แท้จริงของพลเมือง...”

๔. พระราชดำรัสพระราชทานแก่คณบดีคณะนิติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในโอกาสที่นำคณะอาจารย์ คณะนิติศาสตร์เข้าเฝ้า ฯ ทูลเกล้า ฯ ถวายเงินโดยเสด็จพระราชกุศลตามพระราช

^{๓๒} เรียบเรียงขึ้นตามที่ได้บันทึกพระสุรเสียงไว้(สืบค้นจากเว็บไซต์สำนักกราชเลขาธิการ)

อัยยาศัย ณ ตำหนักจิตรลดารโหฐาน เมื่อวันอาทิตย์ที่ ๔ เมษายน ๒๕๓๒ ซึ่งมีความสำคัญตอนหนึ่งว่า “...จุดประสงค์ของกฎหมายคือความผาสุก เคยพูดถึงว่าเช่นกฎหมายที่จะไม่ให้คนเขาไปในป่าสงวน เพื่อต้องรักษาป่าหรืออุทยาน... เคยถามว่าหากว่ารัฐบาลหรือทางราชการกำหนดว่าที่ตรงนี้เป็นป่าสงวน หรือเป็นอุทยานแห่งชาติหรือเป็นที่คุ้มครองสัตว์ป่าในปีหนึ่งแต่ว่าบุคคลหรือคนที่อยู่ในนั้นอยู่ก่อนใคร เป็นผู้ผิด คือผู้ที่อยู่ก่อนในนั้นเขามีได้บุกรุก เขาอยู่แล้ว จะเป็นรัฐบุกรุกสิทธิของเขาหรือเปล่า... ซึ่งความเป็นจริง ถ้าอยากจะศึกษาจริงๆ ก็เห็นได้ว่า กฎหมายผิดไม่ใช่ผิดกฎหมาย แต่กฎหมายผิด ฉะนั้น คือ มีเรื่องอื่นอีกเยอะแยะก็ไม่อยากที่จะอะไรมา...”

นอกจากนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช นอกจากท่านจะทรงเป็นกษัตริย์ นักปราชญ์และกษัตริย์นักปกครองแล้ว ท่านยังคงไว้ซึ่งหลักทศพิธราชธรรมในการปกครองอาณาจักรของพระองค์ ด้วยความเป็นธรรมอย่างเต็มเปี่ยม ก็ทรงเห็นถึงความสำคัญของหลักนิติธรรม เช่นเดียวกัน ดังจะเห็นได้จากการมีพระราชดำรัสในพิธีเปิดประชุมรัฐสภา ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม เมื่อวันที่ ๑๐ กรกฎาคม ๒๕๓๘ โดยมีข้อความตอนหนึ่ง ดังนี้

“ในการปฏิบัติหน้าที่ของสมาชิกแห่งรัฐสภานี้ ขอให้ทุกคนได้ตระหนักถึงความสำคัญและความรับผิดชอบในการปฏิบัติหน้าที่ให้มาก เพราะการกระทำทุกอย่างของแต่ละบุคคลจะมีผลโดยตรงปรองดองกันในการปฏิบัติภารกิจทั้งปวง โดยเต็มสติกำลังปัญญา ความสามารถ ด้วยความสุจริตเที่ยงตรงและความพิจารณาอันสุขุมรอบคอบ ประกอบด้วยเหตุผลอันถูกต้องตามหลักนิติธรรม และคุณธรรมเพื่อให้งานของประเทศชาติดำเนินก้าวหน้าไปจนบรรลุผลบังเกิดประโยชน์อันสมบูรณ์ทุกด้าน”

รวมทั้ง ยังมีพระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่เกี่ยวกับการใช้คำว่า “หลักนิติธรรม” โดยตรง ที่ทรงพระราชทานแก่นักกฎหมายในวาระต่างๆ ดังนี้

“กฎหมายนั้นไม่ใช่ตัวความยุติธรรม เป็นแต่เพียงเครื่องมืออย่างหนึ่งสำหรับใช้ในการรักษาและอำนวยความยุติธรรมเท่านั้น การใช้กฎหมายจึงต้องมุ่งหมายใช้เพื่อรักษาความยุติธรรมไม่ใช่เพื่อรักษาความยุติธรรม ไม่ใช่เพื่อรักษาบทกฎหมายเอง และการรักษาความยุติธรรมในแผ่นดิน ก็มีได้มีวงแคบอยู่เพียงแต่ขอบเขตของกฎหมาย หากต้องขยายออกไปให้ถึงศีลธรรม จรรยา ตลอดจนเหตุและผลตามเป็นจริงด้วย”

(พระบรมราโชวาท ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ทรงพระราชทานแก่นักศึกษาในพิธีพระราชทานประกาศนียบัตรแก่ผู้สอบไล่ได้วิชาความรู้ชั้นเนติบัณฑิต สมัยที่ ๓๓ ปีการศึกษา ๒๕๒๓)

“กฎหมายมิใช่ตัวความยุติธรรม หากเป็นแต่เพียงบทบัญญัติหรือปัจจัยที่ตราไว้เพื่อรักษาความยุติธรรม ผู้ใดก็ตาม แม้ไม่รู้กฎหมาย แต่ถ้าประพฤติปฏิบัติด้วยความสุจริตแล้วควรได้รับความคุ้มครองจากกฎหมายเต็มที่ ตรงกันข้ามคนที่รู้จักกฎหมาย แต่ใช้กฎหมายไปในทางทุจริต ควรต้องถือว่าทุจริตและกฎหมายไม่ควรคุ้มครองจนเกินเลยไป”

“กฎหมายทั้งปวงจะธำรงความยุติธรรมและถูกต้องเที่ยงตรง หรือจะธำรงความศักดิ์สิทธิ์และประสิทธิภาพเต็มเปี่ยมมอยู่ได้หรือไม่เพียงไรนั้น ขึ้นอยู่กับการใช้ คือ ถ้าใช้ถูกวัตถุประสงค์หรือเจตนารมณ์ของกฎหมายนั้นๆ จริงแล้วก็จะทรงความศักดิ์สิทธิ์และประสิทธิภาพอันสมบูรณ์ไว้ได้ แต่ถ้าหากนำไปใช้ผิดวัตถุประสงค์และเจตนารมณ์ โดยการพลิกแพลงบิดพลิ้วให้ผันผวนไปด้วยความหลงผิด ด้วยอคติ หรือด้วยเจตนาอันไม่สุจริตต่างๆ กฎหมายก็เสื่อมความศักดิ์สิทธิ์และประสิทธิภาพลง

ทันที และกลับกลายเป็นพิษเป็นภัยแก่ประชาชนอย่างใหญ่หลวงผู้ที่ต้องการจะใช้กฎหมายสร้างสรรค์ความผาสุก สงบ และความเป็นปึกแผ่นก้าวหน้าของประชาชนและบ้านเมือง จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องรักษาวัตถุประสงค์อันแท้จริงของกฎหมายแต่ละฉบับไว้ให้แน่วแน่เสมอไป อย่างไม่มีข้อแม้ประการใด พร้อมทั้งต้องรักษาอุดมคติ จรรยาความสุจริต และมโนธรรมของนักกฎหมายไว้โดยรอบคอบเคร่งครัด เสมอด้วยรักษาชีวิตของตนเอง กฎหมายไทยจึงจะทรงคุณค่าอันสมบูรณ์บริบูรณ์”

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๙ ทรงให้หลักธรรมที่มีความสำคัญต่อการดูแลผู้อยู่ใต้ปกครองหรือใต้บังคับบัญชาให้มีความสงบสุขทั้งสิ้น และหลักธรรมที่สอดคล้องกับหลักนิติธรรมมากที่สุดคือ หลักความเที่ยงธรรม

“...กฎหมายกับความเที่ยงอยู่ที่เป็นจริงอาจขัดกัน และในกฎหมายก็มีช่องโหว่มีใช้น้อย เพราะเราปรับปรุงกฎหมายและการปกครองโดยอาศัยหลักการของต่างประเทศ โดยมีได้คำนึงถึงความเที่ยงอยู่ของประชาชนว่าในที่สุดเป็นอย่างไร...”^{๓๓}

“...การนำบทบัญญัติที่ปฏิบัติไม่ได้ตามสภาพที่เป็นจริงของชีวิตมาบังคับใช้ เป็นต้นเหตุแห่งความเดือดร้อนแตกแยกในชาติและประชาชน บทบัญญัติแห่งกฎหมายที่จะยังความสงบเรียบร้อยให้เกิดขึ้นได้ต้องตราขึ้นตามสภาพการณ์และสภาพชีวิตที่แท้จริงของบ้านเมืองและบุคคล...”^{๓๔}

“...ถ้าทุกสิ่งทุกอย่างในบ้านเมืองไม่มีความเรียบร้อย มีกฎหมายที่ไม่มีประสิทธิภาพ ก็จะทำให้งานการส่วนมากไม่ก้าวหน้าได้ ถ้าได้ตั้งกฎหมายและเป็นกฎหมายที่ปฏิบัติได้ บ้านเมืองก็จะมีอย่างที่เราเรียกว่ามีชื่อมีแป...”^{๓๕}

พระบรมราโชวาท เรื่องหลักนิติธรรม คือ กฎหมายที่ดีต้องนำไปสู่ความเป็นธรรม กฎหมายที่ดีต้องทันสมัย และสามารถรองรับความเปลี่ยนแปลงของสังคม เศรษฐกิจ การเมือง วัฒนธรรม และเทคโนโลยีรวมถึงกฎหมายที่ดีต้องมีการบังคับใช้อย่างมีประสิทธิภาพ และประชาชนต้องได้รับการส่งเสริมให้มีความรู้ ความเข้าใจ และเคารพในกฎหมายและหลักนิติธรรม

“...กฎหมายมีไว้สำหรับให้มีความสงบสุขในบ้านเมือง มิใช่ว่ากฎหมายมีไว้สำหรับบังคับประชาชน ถ้ามุ่งหมายที่จะบังคับประชาชนก็กลายเป็นเผด็จการ กลายเป็นสิ่งที่บุคคลหม่นน้อยจะต้องบังคับบุคคลหม่นมาก ในทางตรงกันข้ามกฎหมายมีไว้สำหรับให้บุคคลส่วนมากมีเสรี และอยู่ด้วยความสงบ...”^{๓๖}

“..กฎหมายที่สอดคล้องกับหลักนิติธรรมเป็นเครื่องนำทางในการส่งเสริมและสร้างสรรค์สังคม...”^{๓๗}

^{๓๓} พระราชดำรัสพระราชทานแก่คณะกรรมการจัดงาน “นิติศาสตร์จุฬา” ณ พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน ๑๓ มีนาคม ๒๕๑๒

^{๓๔} พระบรมราโชวาทในพิธีพระราชทานประกาศนียบัตรของสำนักอบรมศึกษากฎหมายแห่งเนติบัณฑิตยสภา ณ ศาลาดุสิดาลัย ๗ สิงหาคม ๒๕๑๔

^{๓๕} พระบรมราโชวาทพระราชทานแก่คณะกรรมการจัดงานนิติศาสตร์ ครั้งที่ ๕ ประจำปี ๒๕๑๓ ณ พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน ๒๕ มิถุนายน ๒๕๑๔

^{๓๖} พระบรมราโชวาทพระราชทานแก่คณะกรรมการจัดงาน “วันรพี” ณ พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน ๒๗ มิถุนายน ๒๕๑๖

^{๓๗} หลักนิติธรรมกับการพัฒนาที่ยั่งยืน: ตามรอยพระยุคลบาทของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่ รัชกาลที่ ๙ ,จดหมายข่าวสถาบันเพื่อการยุติธรรมแห่งประเทศไทย,ฉบับที่ ๕ พฤศจิกายน ๒๕๖๐,หน้า๖.

“...กฎหมายนั้นไม่ใช่ตัวความยุติธรรม เป็นแต่เพียงเครื่องมืออย่างหนึ่งสำหรับใช้ในการรักษาและอำนวยความยุติธรรมเท่านั้น การใช้กฎหมายจึงต้องมุ่งหมายใช้เพื่อรักษาความยุติธรรม ไม่ใช่เพื่อรักษาตัวบทกฎหมายเอง และการรักษาความยุติธรรมในแผ่นดิน ก็มีได้มีวงแคบอยู่เพียงแค่ว่าขอบเขตของกฎหมาย หากต้องขยายออกไปให้ถึงศีลธรรมจรรยา ตลอดจนเหตุและผลตามเป็นจริงด้วย...”^{๓๘}

“เราไม่ปรารถนาเลยที่จะให้มีผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์ในประเทศไทย แต่เราก็สร้างขึ้นมาจากโดยการไปชี้หน้าชาวบ้านที่เขาปกครองตัวเองดีแล้ว เรียกร้อยแล้ว เป็นประชาธิปไตยอย่างชอบแล้วว่า บุกรุกเข้ามาอยู่ในป่าสงวน และขับไล่ให้เขาย้ายออกไป ...ป่าสงวนนั้นเราขีดเส้นบนแผนที่ เจ้าหน้าที่ก็จะไปถึงหรือไม่ได้ก็ช่าง และส่วนมากก็กรากกว่าเจ้าหน้าที่ไม่ได้ไป ดังนั้น ราษฎรจะทราบได้อย่างไรว่า ที่ที่เขาเข้ามาอาศัยอยู่เป็นป่าสงวน และเมื่อเราถือว่าเขาเป็นชาวบ้านก็ไปกดหัวเขา ว่าเขาจะต้องทราบกฎหมาย แต่กฎหมายอย่างนี้เป็นแต่เพียงขีดเส้นทับเขาไม่ใช่กฎหมายแท้ ที่เป็นกฎหมายก็เพราะพระราชบัญญัติป่าสงวนเป็นกฎหมาย ซึ่งจะ给他...”^{๓๙}

“...ถ้าดูในทางกฎหมายเขา (หมายถึงราษฎร) ก็เป็นอยู่อย่างฝาดฝืน เพราะว่าตรามาเป็นกฎหมายโดยชอบธรรม แต่ถ้าตามธรรมชาติใครเป็นผู้ทำผิด ก็ผู้ที่ขีดเส้นนั่นเอง เพราะว่าบุคคลที่อยู่ในป่านั้นเขาอยู่มาก่อน เขามีสิทธิในทางเป็นมนุษย์ หมายความว่าทางราชการบุกรุกบุคคล ไม่ใช่บุคคลบุกรุกกฎหมายบ้านเมือง...”^{๔๐}

ในการทำงานของเจ้าหน้าที่จะต้องคำนึงถึงความเป็นจริงและข้อเท็จจริงอันเป็นองค์ประกอบของเรื่องที่จะวินิจฉัยอย่างรอบด้านด้วย เพื่อให้การบังคับกฎหมายนั้นมีความยุติธรรมอย่างแท้จริง และสอดคล้องกับสภาพความเป็นจริง^{๔๑}

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาแนวคิดและพัฒนาการของหลัก “นิติธรรม” ที่อาจมีค่านิยมที่ยังไม่ชัดเจนและมักแปรผันไปตามชนบประเพณี วัฒนธรรม วิถีชีวิตของประชาชนแต่ละประเทศ ซึ่งมักจะมีระบบกฎหมายหรือข้อกฎหมายที่ตราขึ้นแตกต่างกันอยู่บ้างเพื่อใช้ในการปกครองประเทศของแต่ละประเทศ

ประเทศไทยก็เป็นประเทศหนึ่งที่มีการใช้กฎหมายในการปกครองประเทศและมีวิวัฒนาการและพัฒนาการนำ “หลักนิติธรรม” มาบัญญัติขึ้นในรัฐธรรมนูญของประเทศเพื่อก่อให้เกิดประสิทธิภาพ และประสิทธิผลที่ดีในการใช้กฎหมายภายใต้หลักนี้ เพื่อสร้างความมั่นคงและสงบสุขของประเทศในทุกๆด้าน

^{๓๘} พระบรมราชโองบาทในพิธีพระราชทานประกาศนียบัตรแก่ผู้สอบไล่ได้วิชาความรู้ชั้นเนติบัณฑิต สมัยที่ ๓๓ ปีการศึกษา ๒๕๒๓ ณ อาคารใหม่ สวนอัมพร ๒๙ ตุลาคม ๒๕๒๔.

^{๓๙} พระราชดำรัสพระราชทานแก่คณะกรรมการจัดงานวัน “นิติศาสตร์จุฬา” ณ พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน วันพฤหัสบดีที่ ๑๓ มีนาคม ๒๕๑๒

^{๔๐} พระบรมราชโองบาทพระราชทานแก่คณะกรรมการจัดงานวันรพี ณ พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน วันที่ ๒๗ มิถุนายน ๒๕๑๖

^{๔๑} ลิขิต วีระเวทิน, ปรัชญากฎหมายขององค์พระประมุข [Online], ๒๕๕๒, <http://www.manager.co.th/Daily/ViewNews.aspx?NewsID=๙๕๒๐๐๐๐๓๖๙๙๑> [๑ เมษายน ๒๕๖๑]

เมื่อพิจารณาถึงเป้าหมายที่สำคัญสูงสุดของผู้ปกครองประเทศ อาจกล่าวได้ว่าตั้งแต่ยุคสมบูรณาญาสิทธิราช มาจนถึงระบอบประชาธิปไตย ผู้ปกครองจะยึดหลักความสงบสุขของบ้านเมืองเป็นหลัก

การที่จะทำให้บ้านเมืองสงบสุขได้จำเป็นต้องมีหลักการอยู่ร่วมกันโดยทุกคนในประเทศชาติ ต้องอยู่ภายใต้ “กฎหมาย” ที่ตราขึ้นจากความจริงใจ เทียงธรรม ไม่ว่าจะมาจากผู้แทน หรือคณะบุคคลที่ถูกแต่งตั้งขึ้นมาก็ตาม

การเริ่มต้นตรากฎหมายขึ้นจึงเป็นเรื่องละเอียดอ่อนและสำคัญ เป็นขั้นตอนแรกที่ต้องคำนึงถึง ประเพณี วัฒนธรรม วิถีชีวิตของคนในประเทศเสียก่อน ซึ่งมีหลากหลาย และแต่ละภูมิภาคอาจมีความแตกต่างกันอยู่บ้างดังที่พบเห็นในความกังวลใจและการให้ข้อคิดต่างๆ จาก “ศาสตร์พระราชา”

กฎหมายใดก็ดีแล้วแต่เมื่อจะบัญญัติขึ้นจะต้องตระหนักถึงเรื่องของความมนุษย์ซึ่งเกิดมาก่อนการมีกฎหมาย และกฎหมายก็เป็นเพียงเครื่องมือที่ตราขึ้นเพื่อสร้างคามยุติธรรมและสงบสุขให้แก่ประชาชนและประเทศชาติเท่านั้น

หลักนิติธรรมจึงเป็นหลักที่มีใช้อย่างเฉพาะหลักกฎหมายเท่านั้น แต่ควรคำนึงถึงหลักสุจริต ,หลักเสมอภาคและหลักพอควรอันจะนำไปสู่ความสงบสุขของบ้านเมืองเป็นหลักสำคัญ ตามพระราชดำรัสของรัชกาลที่ ๙ เพราะไม่มีอักษรใดๆที่จะบัญญัติขึ้นเป็นกฎหมายและปิดช่องโหว่ของการบังคับใช้ให้เกิดความยุติธรรมได้หมด

การพิจารณาความตามต้องกฎหมายพึงกระทำเพื่อให้เป็นไปอย่างยุติธรรมต้องมีหลักจับต้องได้ที่เหมาะสมกัน แต่หากเป็นเรื่องของความมั่นคงและสงบสุขของบ้านเมืองแล้ว กระบวนการพิจารณากฎหมายหรือการบังคับใช้จึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง

กระบวนการยุติธรรมตั้งแต่ต้นน้ำจนถึงปลายน้ำจึงมีความสำคัญไม่น้อยไปกว่ากัน ฝ่ายนิติบัญญัติหรือฝ่ายบริหารที่ตรากฎหมายขึ้น มีความสำคัญในตอนต้น ผู้ใช้กฎหมายที่ตราขึ้นก็มีความสำคัญไม่น้อยกว่ากัน และที่สำคัญที่สุดคือเมื่อเกิดคดีความกันขึ้น และฝ่ายตุลาการยอมเป็นสุดท้ายในกระบวนการให้ความยุติธรรมและความสงบสุข จึงต้องใช้หลักนิติธรรมให้มากที่สุด

ทุกขั้นตอนของกระบวนการยุติธรรมภายใต้ “หลักนิติธรรม” ต้องได้ผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องที่มีพร้อมในทุกๆด้าน ซึ่งค่อนข้างจะเสาะแสวงหาได้ยาก แต่ก็ยังคงต้องเสาะแสวงหาให้ได้

“คนเก่ง ก็ยัง พอจะมี
คนดี ก็ยัง พอจะเห็น
คนกล้า เมื่อถึงครา ที่จำเป็น
เก่งกล้าดี ที่อยากเห็น คนเช่นคุณ”

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

หนังสือและบทความ

กุลพล พลวัน, หลักนิติธรรมและหลักสิทธิมนุษยชนกับกระบวนการยุติธรรมทางอาญา.

กำชัย จงจักรพันธ์, หลักนิติรัฐ vs หลักนิติธรรม, หนังสือพิมพ์สยามรัฐ.

คณะกรรมการอิสระว่าด้วยการส่งเสริมหลักนิติธรรมแห่งชาติ, หลักนิติธรรม The Rule of Law ความหมาย สำคัญและผลของการฝ่าฝืน, พิมพ์ครั้งที่ ๒ : หจก.เจริญรัฐการพิมพ์, กรุงเทพฯ, ๒๕๕๘.

จิตติ ติงศภัทัย, หลักวิชาซีพนักกฎหมาย, ก.ท.ม.: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, พ.ศ.๒๕๕๕.

ชัยวัฒน์ วงศ์วัฒนศานต์, หลักนิติธรรม, หนังสือรวมบทความวิชาการเนื่องในโอกาสครบรอบ ๙๐ ปี ศาสตราจารย์สัญญา ธรรมศักดิ์, สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, พ.ศ.๒๕๔๑.

ธานินทร์ กรัยวิเชียร, บทบรรณาธิการ, บทบันทึก, เล่มที่ ๒๐ ตอน ๓, พ.ศ.๒๕๐๕.

ธานินทร์ กรัยวิเชียร, หลักนิติธรรม, ก.ท.ม.: บริษัท ชวนพิมพ์ ๕๐ จำกัด, พ.ศ.๒๕๕๓.

บวรศักดิ์ อุวรรณโณ, หลักนิติธรรมกับการปกครองในระบอบประชาธิปไตย, วารสารพระธรรมนุญเล่ม ๕๙ ฉบับ "หลักนิติธรรม", พ.ศ.๒๕๕๑-๒๕๕๒.

ประสิทธิ์ ปิวาวัฒนพานิช, เอกสารงานวิจัยเรื่อง "ความหมายและองค์ประกอบของหลักนิติธรรม" พ.ศ.๒๕๕๕.

ปรีดี เกษมทรัพย์, ประชาธิปไตยกับชนชั้นกลาง, ก.ท.ม.: สำนักพิมพ์วิญญูชน, พ.ศ.๒๕๓๖.

ปรีดี เกษมทรัพย์, นิติปรัชญา (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เด็อนตุลา), พ.ศ.๒๕๔๘.

ลิขิต ธีรเวคิน, ปรัชญากฎหมายขององค์พระประมุข [Online], ๒๕๕๒, <http://www.manager.co.th/Daily/ViewNews.aspx?NewsID=๙๕๒๐๐๐๐๓๖๙๙๑> [๑ เมษายน ๒๕๖๑]

วิษณุ เครืองาม, คำบรรยายเรื่อง "การใช้หลักนิติธรรมในประเทศไทย", สมาคมรัฐศาสตร์แห่งมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

สุรพล นิติไกรพจน์, ปัญหาความชอบธรรมทางกฎหมายของคณะกรรมการตรวจสอบทรัพย์สิน, วารสาร นิติศาสตร์, ปีที่ ๒๓ ฉบับที่ ๒.

หลักนิติธรรมกับการพัฒนาที่ยั่งยืน: ตามรอยพระยุคลบาทของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชการที่ ๙ .จดหมายข่าวสถาบันเพื่อการยุติธรรมแห่งประเทศไทย. ฉบับที่ ๕ พฤศจิกายน ๒๕๖๐.

อุกฤษ มงคลนาวิน, หลักนิติธรรมกับสภาพของสังคมประเทศไทย, วารสารจตุลนิติ ปีที่ ๙ ฉบับที่ ๑, มกราคม-กุมภาพันธ์ พ.ศ.๒๕๕๕.

เอกบุญ วงศ์สวัสดิ์กุล, หลักนิติรัฐ หลักนิติธรรม, ก.ท.ม.: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, พ.ศ. ๒๕๕๓.

ภาษาอังกฤษ**หนังสือ**

Dicey, An Introfuction to the Study of the law of the Constitution,(๑๙๘๕).

Dicey, Law of the Constitution(๑๙๔๘).

E.C.S. Wade, Constitutional Law ,๔th Ed.,(๑๙๕๓)

Lon L.Fuller, The Morality of Law (Revised Ed.๑๙๖๙).

บทความ

Joseph Raz, “The Rule of Law and Its Virtue,๙๓ Law Quarterly Review(๑๙๗๗).

